

ӘОЖ 902/904

ШЫҢҒЫСТАУ ӨНІРІНДЕГІ «МҰРТТЫ» ОБАЛАРДЫҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Сембаева Әсел Сүлейманқызы

asel.sembaeva00@mail.ru

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің тарих факультеті, 3 курс студенті. Қазақстан Республикасы, Нұр-Сұлтан қ.,
Ғылыми жетекшісі: Умитқалиев Ұ.Ұ.

Қазақстан өңірінде археологиялық тұрғыдан зерттелмеген аудандардың бірі – Шыңғыстау өңірі. Қазіргі уақытта «мұртты» оба культтық жерлеу ескерткіші ретінде қарастырылуда. Алайда бұл өлкенің қазақ халқының мәдениетіндегі өзіндік ерекше орны бар өлке болғандығы – Шыңғыстау жеріндегі көне мәдениеттің түбі теренде жатыр деген қисынды ойға итермелейді. Бұл жұмыста қарастырылатын ескерткіш Сарытау қорымындағы ерте темір дәуірінің ерте кезеңіне (б.з.д. VIII ғ. бірінші жартысы – VI ғ.) жататын мұртты қорған болып табылады.

2021 жылы Шыңғыстау археологиялық экспедициясы Сарытау «мұртты» обасына археологиялық қазба жұмыстарын жүргізді. Аталған ескерткіш Шығыс Қазақстан облысы, Жарма ауданы, Шалабай ауылдық округінен батысқа қарай 9 км қашықтықта орналасқан. Қорым теңіз деңгейінен 360 м биіктікте Сартымбек өзенінің жоғарғы терассасында, Сарытау тауларының қойнауындағы жазық алқапта жайғасқан.

Сарытау қорымы ерте темір дәуіріне жататын Оңтүстік Батыстан-Солтүстік Шығыс бағытында бір тізбектің бойында тізбектеле орналасқан 5 нысаннан тұрады. Олардың ішінде №1 ескерткіш «мұртты» оба болса, қалған төртеуі жай обалар.

Қазбаға дейін ескерткіштің сыртқы құрылысы мен пішіні «мұртты» оба тән екені анық байқалды, оның жоғарғы бетінде бұта мен шөп жақсы сақталған.

Мұртты қорған негізгі оба мен оған жалғасқан қосымша обадан тұрады. Обаны айнала қоршап жатқан жартылай тас қоршаумен қоршалғандығы байқалады. Қосымша обадан шығысқа қарай екі тас тізбектермен жалғасып жатыр.

Негізгі обаның диаметрі 9 м, биіктігі 0,5 м. Одан шығысқа қарай жалғаса орналасқан қосымша үйіндінің өлшемі: Солтүстік -Оңтүстік бағытта 7 м, Шығыстан -Батыс бағытта 8 м, биіктігі 0,40 м.

Обаларды қоршап жатқан тас қоршаудың диаметрі 15,90 м екі басының арақашықтығы 14,70 м. Шеңбердің ең жуан жеріндегі ені 1,20 м. Қоршаудың Оң жақ бойында тастар үзіксіз болып тізіліп жатса, сол жақ бойына дейін үзік жерлері жиілеп, тастар шоғыр-шоғыр болып кездесе бастайды. Шеңбер құрылысына қойылған шағын тастардың арасындағы өлшемдері: ұзындық бойынша 0,58 м, ені бойынша 0,45 м, қалыңдық бойынша – 0,2 м.

Серік қоршаудан шығысқа қарай екі тас «мұртша» тартылған, сол жақ мұрттары 22,80 м болса, 15,70 м болатын оң жақ мұрттары созылып жатыр. Мұрттарының ең кең тұсындағы арақашықтығы – 17,67 м, екі басының арақашықтығы – 16,34 м.

Қорғанның сол жақ мұрты үзіксіз созылған. Мұрттың ең жуан бөлігіндегі өлшемі 2,30 м құрайды. Мұрттың басынан 2,20 м арақашықтықта, тізбектің ішіндегі тіктөртбұрышты келген (90x40x15 см) қуыс жерден қыш ыдыс сынықтары табылды.

Қорғанның оң жақ мұртында екі үзік жерлері бар. Мұрттың ең қалың жерінің өлшемі 2,35 метрді құрайды.

Қосымша оба тас үйіндіден босатылғаннан кейін, оның шығыс бөлігінен орнаментті қыш ыдыс сынықтары табылды. Қыш ыдыс түбімен қойылған, дәл ортасында тас жатқан күйінде анықталды. Қыш ыдыстан 0,25 м шығысқа қарай мал сүйегінің бөлшектері жатты.

Негізгі обаның орталық бөлігінен беткі тастары алынып, 0,1 м тереңдікте топырақ шыға бастады. Оба үйіндісінің шеті бірыңғай тас үйінділерден тұрады. Негізгі қоршаудың орта тұсынан, 25 см тереңдікте адамның аяқ сүйегі табылды.

Негізгі қоршауды қазу барысында бекітпе тастары ашылды. Диаметрі 5,70 см болатын шеңбер обаның негізі болып табылады. Үйіндіден толық босатылған күйінде қоршау ортасынан қабір дағы шықты.

Қабір дағының үстінен 2x2 м аумаққа қазба салынып, оның жалпы тереңдігі 1,73 м. құрады. 0,8 м тереңдіктен кейін қабір тас жәшіктің беткі тақтатастарының үстінде жатқан үш үлкен дөңгелек пішімді тастар шыға бастады. 1,25 м тереңдікте тас табыттың өзі табылды. Оның бетін жауып тұрған тақтатастары бұзылып, табыт ішіне қарай құлағанына қарап, ескерткіштің қатты тоналғанын байқауға болады. Табыт тақтатастарына дейінгі 0,1 м тереңдікте жылқының тісі табылды. Жылқы тістері жақсы сақталған. Тас табыт монолитті төрт тақтатастардан тұрғызылған, тіктөртбұрыш пішінде, Солтүстік Шығыс –Оңтүстік Батыс бағытта қойылған. Табыттың жан-жағы таспен қаланған, түбі де тас еден түрінде жасалған. Табыттың өлшемдері келесідей: ұзындығы – 2,40 м, ені Солтүстік Шығыс бөлігінде – 1 м, Оңтүстік Батыс бөлігінде – 0,83 м, тереңдігі – 0,48 м.

Табыттың ішінен 0,4 м тереңдікте басы солтүстік-шығысқа қаратылған, шалқасымен жатқызылып жерленген, анатомиялық ретте сақталған ер адамның қаңқасы табылды. Сүйектер сазды топырақ жағдайында беріктігін жоғалтқан күйінде ашылды. Табыт ішінен артефактілер табылған жоқ.

Сарытау қорымындағы мұртты обаны Тасмола мәдениетімен байланыстырылып отыр. Қазіргі таңда тасмола мәдениеті Сарыарқадағы, Солтүстік Қазақстандағы (Ұлыбай-Тасмолалық мәдениет) және Оңтүстік Зауралье (Бобров-Тасмолалық мәдениет) өңіріндегі өзіндік нұсқалары бар Тасмолалық тарихи-мәдени қауымдастық ретінде қарастырылады (Бейсенов, 2017, 65 б.). Сарыарқадағы Тасмолалық мәдениеттің шығыс шекарасы дәл осы Шыңғыстау өңірі болып табылады.

Заманауи зерттеу нәтижелеріне сәйкес Тасмола мәдениеті б.з.б VIII-V ғ. мерзімделеді (Бейсенов, 2017, 35 б.). Тасмолалық ескерткіштерді ашқан М.К. Қадырбаев Жетісу, Орталық Қазақстан, Алтай және Оңтүстік Сібір аймағын туыс сақ тайпалары мекендеген дей келе олардың мәдениеті андрондық негізде қалыптасқан деген ойды айтқан болатын (Қадырбаев, 1966, 401 б.). Осы пікірді К.А. Ақышев дамытып, Тасмола мәдениетін исседондармен байланыстырады. К.А. Ақышев Жетісу мен Оңтүстік Қазақстандағы сақ мәдениетінің гүлденуіне Орталық Қазақстандағы исседон тайпаларының оңтүстікке және қырғыз жеріне

қоныс аударуы түрткі болған деген тұжырымды алға тартты (Акишев, Кушаев, 1963, 134-135 б.).

Сарытаулық мұртты оба Тасмола мәдениетінің б.з.д VIII ғ. бірінші жартысы – VI ғ. мерзімделетін ерте кезеңіне жатады. Осының көрінісіне қоршаудың сыртындағы жартылай тас шеңберді жатқызуға болады. Оған қоса, тас табыт болуы, оның түбі мен сыртындағы тас қалаудың Сарытаулық мұртты обасының жерлеу дәстүрінде пайдаланылуы – Беғазы-Дәндібайлық дәстүрден жалғасуы мүмкін дей келе, бұл жәйт Сарытаулық мұртты обаның ерте мерзімдемесін дәлелдейді деп ойлаймын.

Сонымен қатар, Тасмола мәдениетіне тән жерлеу дәстүріне жылқы тістерінің көптеп табылуын жатқызуға болады (Боталов, ж.б., 2006, 15 б.). Сарытаулық мұртты қорғанда негізгі қоршаудың ішінен жылқы тістерінің табылуы да Тасмола мәдениетіндегі аталған ғұрыптың көрінісі деп санаймын.

Антропологиялық деректерге назар аудартын болсақ, тасмолалықтардың қола дәуірінің тұрғындарымен байланысы бар екенін айта аламыз (Бейсенов А.З. ж.б., 2018, 88-89 бб.) Антропологиялық зерттеулер тасмолалықтардың денсаулығы мықты болғанын, олардың белсенді, қозғалмалы өмір салтын ұстанғандықтарын көрсетті (Бейсенов А.З. ж.б., 2015, 92-93 бб.).

Шығыс Қазақстандағы Сарытау қорымының Тасмола мәдениетіндегі мұртты қорғандардың қола дәуірімен сабақтастығын айнасы.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Акишев К.А., Кушаев Г.А. Древняя культура саков и усуней долины р. Или/ Алма-Ата:, 1963 ж
2. Бейсенов А.З. Тасмолинская культура Сарыарки // Казахстан в сакскую эпоху. Коллект. монография/. – Алматы: Институт археологии им. А.Х. Маргулана, 2017. – 228 с.
3. Бейсенов А.З. Элитные курганы тасмолинской культуры Центрального Казахстана // Золото властелинов казахских степей. Совместный Каталог Республики Корея и Республики Казахстан/ Астана-Сеул: 2018ж.
4. Боталов С.Г., Таиров А.Д., Любчанский И.Э. Курганы с «усами» Урало-казахстанских Степей / Челябинск: Южно-Уральский филиал ИИА УрО РАН, 2006.
5. Маргулан А.Х., Акишев К.А. Кадырбаев М.К. Оразбаев А.М. Древняя культура Центрального Казахстана – Алма-Ата: Наука КазССР, 1966. – 436 с.